

گونه‌شناسی انجمن‌های داوطلبانه در ایران

(پژوهشی در انجمن‌های حمایتی)

حسن سرایی، زهرا قاسمی

انجمن‌های داوطلبانه از منظر جامعه‌شناسی سازمان‌ها، جامعه‌شناسی توسعه و جامعه‌شناسی سیاسی بسیار اهمیت دارند. ما براساس شرایط اجتماعی خاص همهٔ جوامع در حال توسعه سه نوع الگوی گذر را یافتیم، که شرایط عمومی جامعهٔ ایران با الگوی دوم گذر متناسب است. پس با در نظر گرفتن بستر اجتماعی در حال گذر، انجمن‌های داوطلبانه در پنج دسته: انجمن‌های نخستین، انجمن‌های هیئتی، انجمن‌های توافقی، انجمن‌های ترویجی و انجمن‌های منفعتی، قرار داده شد. در این مرحله ۱۸۰ انجمن داوطلبانهٔ حمایتی انتخاب و بررسی شدند. طی این تحقیق علاوه بر ملاک‌های نظری، شاخص‌های جدیدی برای تفکیک انجمن‌ها در ایران به دست آمد، که علاوه بر شرایط در حال گذر اثرات حوزهٔ اقتصادی و سیاسی بر حوزهٔ عمومی و نهادهای مدنی در این جامعه را نشان می‌دهد.

مقدمه

انجمن‌های داوطلبانه^۱ قدمت دیرینه‌ای در ایران و جهان دارند. این انجمن‌ها ساختارهای نهادینه شدهٔ یاریگری و مشارکت می‌باشند. با رشد صنعت و ایجاد تحولات گسترده در جوامع غربی، این انجمن‌ها نیز متحول شده و نقش مهمی در گسترش حوزهٔ عمومی و اثرگذاری بر سیاست‌های اقتصادی و دولتی در سطح ملی و منطقه‌ای ایفا کرده‌اند. انجمن‌های داوطلبانه و

1. voluntary associations

مجلهٔ جامعه‌شناسی ایران، دورهٔ چهارم، شمارهٔ ۴، ۱۳۸۱، ص. ۲۶-۵۶

سازمان‌های غیردولتی^۱ در کشورهای در حال توسعه (کریسی، ۱۹۹۷: ۱۲۰) نقش فعالی در گسترش جامعه مدنی، مشارکت سیاسی و نیز توسعه انسانی دارند. امروزه محافل بین‌المللی و علمی یکی از ابزارها و نیز اهداف توسعه انسانی را گسترش حوزه عمومی می‌دانند، و سازمان‌های داوطلبانه یکی از اجزای اصلی این حوزه می‌باشند. پس با توجه به اهمیت روزافزون این انجمن‌ها و نیز تلاش‌های جهانی برای گسترش تعداد آن‌ها در جوامع در حال توسعه، به بررسی این انجمن‌ها در ایران می‌پردازیم. شناسایی، دسته‌بندی و مطالعه این انجمن‌ها در ایران به تازگی آغاز شده است. اگرچه این مطالعات مبتنی بر تحقیقات و بررسی‌های انجام شده در مورد انجمن‌های داوطلبانه در کشورهای توسعه یافته است. بدین ترتیب، این سؤال اساسی مطرح می‌گردد که در ایران هم‌اکنون انجمن‌های داوطلبانه چه ویژگی‌ها و مشخصاتی دارند. به بیانی دیگر، آیا می‌توان انجمن‌های داوطلبانه موجود در ایران را متأثر از شرایط اجتماعی در حال گذر (با در نظر گرفتن تفاوت‌های دوران گذر جوامع در حال توسعه فعلی و نیز جوامع توسعه یافته غربی) و ویژگی‌های خاص این جوامع گونه‌بندی کرد؟ در این صورت چه انواعی خواهند داشت؟

انجمن‌های داوطلبانه

انجمن‌های داوطلبانه مؤسساتی هستند که گروهی از اشخاص آن را سازماندهی می‌کنند، و در جهت علایق اعضا شکل می‌گیرند، عضویت در آن‌ها داوطلبانه و مستقل از دولت است، و دارای اشکال انتفاعی و هم غیرانتفاعی هستند (دایرةالمعارف بین‌المللی علوم اجتماعی، ۱۹۵۸: ۳۶۳). این انجمن‌ها از قدیم در ایران و جهان وجود داشته‌اند. به‌دنبال صنعتی شدن و ایجاد تحولات اجتماعی طی قرون اخیر در جهان، این انجمن‌ها از نظر ساختاری و کارکردی تغییرات اساسی یافته‌اند.

ویژگی‌ها و کارکرد این انجمن‌ها در رشته‌های مختلف علمی بررسی شده است. در مباحث جامعه‌شناسی سازمان‌ها از این انجمن‌ها زیر عنوان نوع سوم سازمان یاد می‌شود که انعطاف‌پذیری و نیز کارایی و بازدهی بالایی دارند و پیچیده‌ترین نوع سازمان هستند. مشارکت، راهبرد اصلی در انجمن‌های داوطلبانه است، این مؤسسات نسبت به دو نوع سازمان دیگر - سازمان‌های بوروکراتیک و بنگاه‌های اقتصادی - تفاوت‌های اساسی از لحاظ منشأ ایجاد، کنترل سازمانی، محیط سازمانی، عضویت و... دارند (وست‌روم و ساماها، ۱۹۸۴: ۱۰). این

1. Non Governmental Organizations (NGO)

سازمان‌ها در مقابل بوروکراسی قرار دارند (گیدنز، ۱۳۷۴: ۹۹۹). در جامعه‌شناسی سیاسی، انجمن‌های داوطلبانه جزئی از نیروهای اجتماعی هستند که حد واسط بین حوزه اقتصادی و سیاسی بوده و بخش اصلی حوزه عمومی را می‌سازند. این سازمان‌ها ابزارهای اعمال نظر و اثرگذاری مردم بر دو حوزه دیگر می‌باشند (بشیریه، ۱۳۷۶: ۱۱۹). رشد و گسترش این سازمان‌ها در سطح جهانی و دولت‌ها سبب تأثیرگذاری آن‌ها بر روابط بین‌المللی و تعدیل فشار سرمایه‌داری بر کشورهای در حال توسعه گردیده است. این سازمان‌ها در درون جوامع نیز نقش نیروهای فشار و نفوذ را به عهده دارند. در جامعه‌شناسی توسعه، به دنبال عدم موفقیت‌های برنامه‌های مدون مبتنی بر مکتب نوسازی طی دهه شصت، تئوری وابستگی مطرح و در پی ناکارآمدی توسعه اقتصادی توجه بیشتر به سوی توسعه انسانی و پایدار جلب شد (عظیمی، ۱۳۷۳). در دهه اخیر موضوع مشارکت اجتماعی و نقش فعال مردم در جوامع توسعه نیافته به منزله یکی از ضروریات توسعه انسانی و پایدار طرح شده است (عظیمی، ۱۳۷۶). انجمن‌های داوطلبانه و سازمان‌های غیردولتی یکی از کانال‌های اصلی اعمال نظر مردم و تمرین مشارکت جمعی و رشد توانمندی‌های فکری و عینی انسان در جوامع در حال توسعه هستند. هم اکنون برنامه‌های مجامع جهانی (سازمان ملل متحد و سایر انجمن‌های بین‌المللی) متمرکز بر افزایش تعداد انجمن‌های داوطلبانه در جوامع در حال توسعه می‌باشد (کوملیو، ۱۳۷۵: ۴). واگذاری وام‌های اعتباری و بلاعوض به کشورها، مشروط به تعداد انجمن‌های داوطلبانه و سازمان‌های غیردولتی است، و این یکی از اهرم‌های مشوق رشد و گسترش انجمن‌ها توسط دولت‌ها می‌باشد.

بدین ترتیب، ضرورت گسترش و رشد انجمن‌های داوطلبانه از منظر توسعه انسانی و سیاسی و نیز طرح آن‌ها به منزله موفق‌ترین و کارآمدترین نوع سازمان سبب گردیده تا انواع انجمن‌های داوطلبانه موجود در جوامع غربی با دقت علمی بررسی گردند. بر این اساس دسته‌بندی‌های مختلفی از انجمن‌های داوطلبانه انجام شده است که مبتنی بر واقعیات عینی و پژوهش‌های مرتبط با این جوامع است. در برنامه‌ریزی‌های جوامع در حال گذر نیز از همین دسته‌بندی‌ها استفاده می‌شود، در حالی که ویژگی‌های انجمن‌های داوطلبانه در این جوامع تفاوت اساسی با جوامع غربی دارد. در کشورهای در حال توسعه لازم است اشکال بومی و با سابقه این انجمن‌ها شناسایی گردیده، و میزان توانمندی آن‌ها در توسعه انسانی و سیاسی و نیز ویژگی‌های آن‌ها که خاص جوامع در حال گذر است لحاظ شود و این نیازمند مطالعاتی دقیق و جامعه‌شناختی است. پس بررسی انواع انجمن‌های داوطلبانه این جوامع که مبتنی بر خصایص بستر اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی خود است از ضروریات اساسی و نیازهای مبرم

برنامه‌ریزی‌های توسعه انسانی و سیاسی است. بدین ترتیب، با توجه به شرایط خاص جامعه ایران (جامعه‌ای در حال گذر) شناخت دقیق‌تر و عمیق‌تری از انجمن‌های داوطلبانه قدیمی و بومی؛ که علی‌رغم همه پیچیدگی‌ها و موانع خاص جامعه ایران توانسته‌اند با محیط پیرامون خود به تعادل رسیده و بازتولید شوند، ضروری است. چنانچه گونه‌بندی این انجمن‌ها با توجه به بستر اجتماعی ایران به ویژه خصایص اقتصادی و سیاسی جامعه انجام گیرد، می‌توان در مسیر توسعه مشارکت جمعی و سیاسی برنامه‌ریزی دقیق و متناسب با شرایط موجود انجام داد.

دسته‌بندی‌های موجود

انجمن‌های داوطلبانه تاکنون از زوایای مختلفی دسته‌بندی شده‌اند:

- براساس گستره عمل در پیرامون خود، به اشکال محلی، ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی تقسیم شده‌اند.
- از نظر سابقه تاریخی به دو شکل سنتی و مدرن تقسیم شده‌اند.
- از نظر کارکردی به هشت دسته تقسیم شده‌اند: اقتصادی - تجاری، سیاسی - امنیتی، وطن‌پرستانه، فرهنگی - آموزشی، مذهبی، قومی، رفاهی تفریحی و امور عمومی.
- از نظر سودآوری به دو دسته انتفاعی و غیرانتفاعی دسته‌بندی می‌شوند.
- از نظر نقش نیروهای داوطلب به دو دسته، حداقل نقش (غیرمشارکتی) و حداکثر نقش (مشارکتی) تقسیم می‌شوند.
- از نظر درگیری با واقعیت اجتماعی به سه حالت خرد، میانه و کلان تقسیم می‌شوند.

در ایران از اصطلاح انجمن‌های داوطلبانه کمتر استفاده می‌شود و اصطلاح سازمان‌های غیردولتی متداول‌تر است. ما در جدول شماره (۱)، این دو را از هم تفکیک نموده‌ایم:

جدول شماره ۱. تفکیک انجمن‌های داوطلبانه از سازمان‌های غیردولتی

| انجمن‌های داوطلبانه (V.A) | سازمان‌های غیردولتی (N.G.O) |
|--|--|
| ۱. مستقل از دولت از نظر پرسنلی و مالی | ۱. مستقل از دولت از نظر پرسنلی و مالی |
| ۲. براساس علائق اعضا و تصمیم نیروهای داوطلب ایجاد می‌گردد. | ۲. براساس علائق اعضا و تصمیم نیروهای داوطلب ایجاد می‌گردد. |
| ۳. اشکال غیرانتفاعی و انتفاعی دارد. | ۳. کاملاً غیرانتفاعی و بدون سودآوری است. |

انجمن‌های داوطلبانه هم انتفاعی و هم غیرانتفاعی هستند. البته بخش عمده و عظیمی از انجمن‌های داوطلبانه غیرانتفاعی‌اند و حتی انواع انتفاعی آن‌ها در امریکا در اکثر موارد مانند

انجمن‌های غیرانتفاعی عمل می‌کنند (وستروم و ساماها، ۱۹۸۴: ۱۲). فعالیت‌های این مؤسسات برای ساخت یک زندگی تجاری نبوده بلکه با هدف پیشبرد فعالیت‌های غیرانتفاعی صورت می‌گیرد. (هال، ۱۹۹۶: ۲).

سازمان‌های غیردولتی و انجمن‌های داوطلبانه هر دو براساس علایق اعضا ایجاد شده و مستقل از دولت می‌باشند، تفاوت این دو سازمان در وجود سودآوری در آن‌ها است. به‌طور کلی، انجمن‌های داوطلبانه کاملاً غیرانتفاعی (نه انواع انتفاعی آن)، همان سازمان‌های غیردولتی هستند. انجمن‌های داوطلبانه انتفاعی با هدف سودآوری برای شرکا تأسیس گردیده‌اند، و منظور از نیروهای داوطلب در آن‌ها همان سهامداران اولیه هستند که داوطلبانه با هم قرارداد بسته‌اند. سازمان غیردولتی اصطلاح جدیدتری است که به اشکال غیرانتفاعی سازمان که در امور عمومی جامعه فعالیت می‌کنند اطلاق می‌گردد.

براساس دسته‌بندی‌های فوق، می‌توان اشکال مختلف انجمن‌های داوطلبانه را در ایران یافت. همان‌طور که در جدول شماره (۲) ملاحظه می‌کنید، می‌توانیم این انجمن‌ها را براساس سابقه تاریخی و نوع کارکرد در هشت دسته قرار دهیم.

جدول شماره ۲. دسته‌بندی انجمن‌های داوطلبانه حمایتی از نظر کارکرد و سابقه تاریخی

| کارکرد | اشکال سنتی | اشکال مدرن |
|--|-----------------------------------|--|
| ۱. مذهبی | هیئت‌های عزاداری | _____ |
| ۲. ورزشی، تفریحی ^۱ | شکارچیان، زورخانه‌ها | گروه‌های کوهنوردی، اسکی و ... |
| ۳. اقتصادی، شغلی، حرفه‌ای ^۲ | اصناف | سندیکاهای و اتحادیه‌ها و ... |
| ۴. فرهنگی، آموزشی | انجمن اخوان‌الصفی (قرن ۴ ق.) | شورای کتاب کودک و ... |
| ۵. احزاب، گروه‌های سیاسی و فشار ^۳ | انجمن غیبی، فتوت، اسماعیلیه | احزاب |
| ۶. وطن پرستانه، چریکی ^۴ | عباران، لوطی‌ها، جوانمردان (۲ ق.) | گروه‌های امنیتی در شرق کشور ^۵ |
| ۷. علمی، تخصصی | نهضت ترجمه در قرن ۲ و ۳ ق. | انجمن‌های علمی مختلف |
| ۸. رفاه اجتماعی، امور عمومی ^۶ | هیئت‌های خیریه | انجمن‌های حمایتی و رفاهی |

1. hobby and vacational, sport

2. occupational, trade, business

3. pressur groups

4. veterans military, patriotic

۵. در دهه گذشته با ایجاد ناامنی از سوی قاچاقچیان مواد مخدر در استان خراسان و گروگانگیری از روستاییان و مردم عادی، گروهی از اهالی روستا داوطلب حفظ جان روستاییان شدند، این داوطلب‌ها از سوی نیروهای بسیجی و ژاندارمری مسلح شده و نقش جدی در امنیت روستاییان ایفا کرده‌اند.

6. social welfare, public affairs

این دسته‌بندی کارکردی از دایرةالمعارف بین‌المللی علوم اجتماعی گرفته شده و شایان ذکر است که در آن کلیسا، احزاب، اصناف، دانشگاه‌ها و باشگاه‌های ورزشی... نمودهای عینی انجمن‌های داوطلبانه هستند (شامل هم اشکال انتفاعی و هم غیرانتفاعی)، ولی به دلیل نحوه عضوگیری و نبود مشارکت اجتماعی در آن‌ها در بخش انجمن‌های داوطلبانه بررسی نشده و فقط نام آن‌ها آورده شده است. در دوران معاصر انجمن‌های داوطلبانه‌ای بیشتر مد نظر هستند که خصایص زیر را دارند: ۱. مستقل از دولت، ۲. عضویت داوطلبانه، ۳. شکل‌گیری براساس علایق اعضا، ۴. غیرانتفاعی، و ۵. بخش عمده تصمیم‌گیرندگان و اعضا داوطلب باشند.

اصطلاح انجمن‌های داوطلبانه مشارکتی^۱ بهترین اصطلاح توصیفی این انجمن‌ها است. بنابراین انواع انجمن‌های مذهبی، مساجد، کلیساها و بنگاه‌های اقتصادی، اتحادیه‌های کارگری، بنیادها، مدارس خصوصی و عمومی، تعاونی‌ها و احزاب را که تاکنون زیر عنوان کلی انجمن‌های داوطلبانه قرار داده بودیم، با این تعریف از حوزه بررسی ما کنار می‌روند. سازمان‌های فوق در بسیاری از خصایص با انجمن‌های داوطلبانه مشارکتی مشترک‌اند، اما به خصوص در ویژگی‌های درونی و کارکردهایی که هم برای اعضا و هم جامعه ارائه می‌دهند متفاوت هستند، و ما آن‌ها را فقط سازمان‌های مشارکتی (نه انجمن‌های داوطلبانه مشارکتی) به حساب می‌آوریم. انجمن‌های داوطلبانه مشارکتی دو ملاک و معیار اضافه نسبت به سازمان‌های مشارکتی دارند: ۱. فعالیت عمده سازمان به معاملات روزمره سازمان و فعالیت‌های اقتصادی اعضای آن (مانند، انجمن‌های تخصصی حرفه‌ای، اتحادیه‌های کارگری یا تعاونی‌ها) وابسته نیست، ۲. داوطلب‌های عضو (غیرمزدبگیرها) بخش عمده اعضا را می‌سازند. این حالت در یک تعاونی یا دانشگاه یا بنیاد یا شرکت تجاری وجود ندارد (دایرةالمعارف بین‌المللی علوم اجتماعی، ۱۹۶۸: ۶۳).

در میان انجمن‌های داوطلبانه مشارکتی نقش نیروهای داوطلب متفاوت است، به طوری که از سطح نقش حداقلی شروع شده و در برخی از انجمن‌ها به نقش حداکثری می‌رسد. زمانی نیروی داوطلب نقش حداقل را دارد که به او اختیارات بسیار محدود داده می‌شود و معمولاً در سطح اجرا و برای کمک و حمایت مالی فرا خوانده می‌شود. اکثر انجمن‌ها تمایل دارند خود را مشارکتی بخوانند و مدیریت خود را بدون تردید مشارکتی می‌دانند.

در گروه انجمن‌های رفاهی و امور عمومی در بانک‌های اطلاعاتی و دایرةالمعارف‌های انجمن‌های داوطلبانه انواع گسترده‌ای از انجمن‌ها قید شده است (سازمان ملل، ۱۹۹۹: ۱) در

1. Participational Voluntary Associations

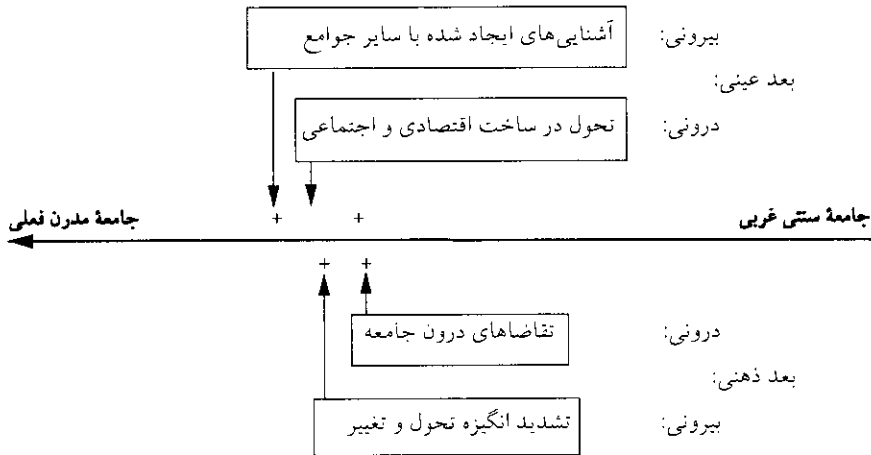
ایران انجمن‌های زیست‌محیطی، درمانی، اشتغال‌زایی، توسعه‌ای، حمایتی، توانبخشی و حقوقی را می‌توانیم در این گروه قرار دهیم. از این میان، انجمن‌های حمایتی و درمانی از قدیمی‌ترین و ریشه‌دارترین این انجمن‌ها در تاریخ ایران هستند، که در دوره‌های مختلف تاریخی، خود را حفظ کرده و تغییراتی نیز یافته‌اند (حسینی هاشم‌زاده، ۱۳۶۷: ۳۰).

دسته‌بندی‌های مختلف انجام گرفته در مورد انجمن‌های داوطلبانه مبین توجه به زوایای مختلف آن‌ها است. اما این دسته‌بندی‌ها، ویژگی‌های اساسی انجمن‌ها در یک جامعه در حال گذار را لحاظ نکرده‌اند، و تاکنون دسته‌بندی از انجمن‌ها که مبتنی بر شرایط اجتماعی و سیاسی و اقتصادی این جوامع باشد و بتواند خواستگاه ایجاد انجمن و توان تغییرپذیری آن را لحاظ کند صورت نگرفته است. براساس مبانی نظری زیر، توانستیم گونه‌شناسی مناسبی از انجمن‌های داوطلبانه جوامع در حال گذار ارائه کنیم.

چارچوب نظری: انواع جوامع و انجمن‌های داوطلبانه در آن‌ها

انجمن‌های داوطلبانه در هر جامعه‌ای متناسب با شرایط اجتماعی آن جامعه و برای رفع نیازها و خلأهای موجود در جوامع ایجاد می‌شوند، و به‌واقع محصول شرایط اجتماعی پیرامون هستند. ساختار و کارکرد این انجمن‌ها متأثر از ساختار و کارکرد بستر اجتماعی خود است. بنابراین در جوامع سنتی شاهد انجمن‌هایی متناسب با کارکرد و ساختار سنتی آن جوامع هستیم و خصایص انجمن‌های سنتی را براساس ویژگی‌های این شرایط سنتی می‌توان استنباط کرد. در جوامع توسعه‌یافته نیز شاهد انجمن‌های مدرن هستیم که خصایص آن‌ها به‌طور مستقیم از مطالعه آن‌ها و نیز به شکل غیرمستقیم از ویژگی‌های جوامع مدرن به‌دست می‌آید.

علاوه بر جوامع سنتی و مدرن، جوامع در حال گذر نیز وجود دارند. این جوامع متأثر از ویژگی‌های خود، انجمن‌های در حال گذر را بازتولید می‌کنند. تاکنون رویکردهای مختلفی نسبت به این گذر و تحول شده است. اکثر اندیشمندان کلاسیک از مرحله گذر جامعه سنتی به مدرن صحبت کرده‌اند. برخی از آن‌ها (ویر، مارکس، تونیس و...) با رویکرد سلبی از نابسامانی، به‌هم‌ریختگی، هرج و مرج، بی‌قاعدگی و بی‌قانونی در جامعه نگران بوده و احساس نوستالژی نسبت به جامعه سنتی دارند. گروه دوم (کنت، اسپنسر، سن‌سیمون و...) با رویکردی ایجابی تر به مسئله تحول پرداخته و با خوش‌بینی به آینده نگاه کرده‌اند. با توجه به تحولاتی که طی ۴۰۰ ساله اخیر در جوامع رخ داده است، ما سه نوع جامعه در حال گذر را می‌توانیم از هم تفکیک کنیم که هر یک دارای تفاوت‌های اساسی با یکدیگر هستند. در ابتدا جامعه در حال گذر گونه اول را که مبدأ آن جوامع سنتی غربی هستند طرح می‌کنیم.



نمودار شماره ۱. ویژگی گذر در جوامع غربی، گذر نوع اول

گذر نوع اول تحول جوامع سنتی غربی گذشته به جوامع مدرن فعلی صنعتی توسعه یافته را دربر می‌گیرد، این گذر متأثر از عوامل عینی - ذهنی، بیرونی - درونی خاص خود بوده است^۱ (ریترز، ۱۳۷۳: ۶۴۴) درباره مکانیسم تحول این جوامع و علل تحولات ایجاد شده نظریات گسترده‌ای داده شده است. دورکیم افزایش تراکم مادی و معنوی را مطرح می‌کند (دورکیم، ۱۳۶۹). در این جوامع با شروع تقسیم کار اقتصادی در لایه‌های سطحی جامعه و عدم تأثیرگذاری این تقسیم کار بر روابط اجتماعی نوعی ناهم‌فازی در تقسیم کار اجتماعی و اقتصادی به چشم می‌خورد^۲، این ناهماهنگی و تأخیر فاز در همه عناصر اجتماعی درون این جوامع وجود دارد. انجمن‌های این جوامع نیز متأثر از تحولات و شرایط پیرامون خود از این ناهماهنگی

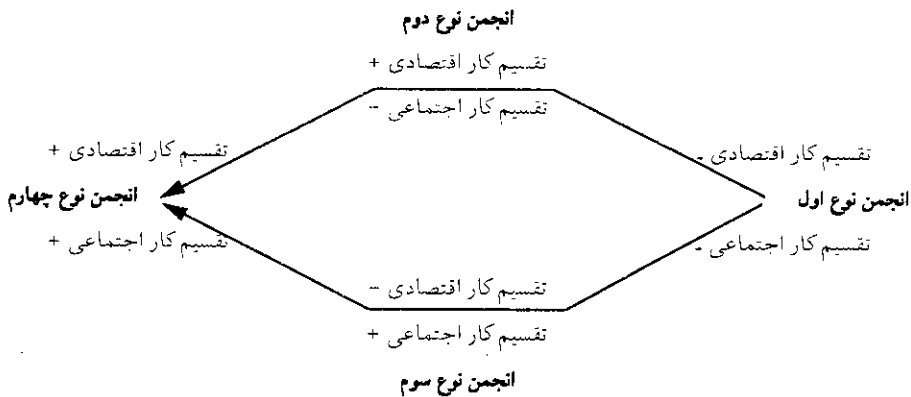
۱. ریترز در دسته‌بندی عوامل اجتماعی از چهار دسته عوامل عینی، ذهنی، خرد و کلان نام می‌برد. ما از این دسته‌بندی الهام گرفته و چهار دسته عوامل عینی، ذهنی، درونی و بیرونی را در جامعه در حال گذر در نظر گرفته‌ایم. و براساس این چهار دسته عوامل، خصایص انجمن‌ها در هر نوع گذر به دست آمده است، برای اطلاع بیشتر از خصایص انجمن‌ها می‌توانید به فصل سوم رساله قاسمی (۱۳۸۱) مراجعه کنید.

۲. دورکیم به تقسیم کار اجتماعی اشاره نکرده، او از روابط اجتماعی و عقب‌افتادگی آن نسبت به تقسیم کار اقتصادی صحبت می‌کند، در این مقاله با توجه به ویژگی‌های انجمن‌های داوطلبانه و نقش آن‌ها در گسترش مشارکت اجتماعی و تمرین عمل جمعی از اصطلاح تقسیم کار اجتماعی استفاده و آن را تعریف و شاخص‌بندی کرده‌ایم.

متأثر می‌شوند و تقسیم کار اقتصادی ناهماهنگ با تقسیم کار اجتماعی رشد می‌کند، این ناهماهنگی میان رشد تقسیم کار اجتماعی و تقسیم کار اقتصادی را می‌توان به‌عنوان مبنایی برای گونه‌شناسی انجمن‌های داوطلبانه در جوامع در حال گذر نوع اول در نظر گرفت:

| تقسیم کار اجتماعی | | انجمن‌های موجود | | سطح تقسیم کار | نوع تقسیم کار |
|-------------------|--------|-----------------|-----------------------------|---------------------|-------------------|
| پیشرفته + | سنتی - | سنتی - | تقسیم کار اقتصادی پیشرفته + | | |
| + | - | سنتی - | تقسیم کار اقتصادی | - سنتی + پیشرفته | تقسیم کار اجتماعی |
| - | - | | | | |
| + | - | پیشرفته + | تقسیم کار اقتصادی | - سنتی + پیشرفته | تقسیم کار اقتصادی |
| + | + | | | | |

انجمن‌ها را با توجه به ایجاد تغییر و یا عدم تغییر در تقسیم کار اجتماعی و تقسیم کار اقتصادی آن‌ها دسته‌بندی کرده‌ایم:

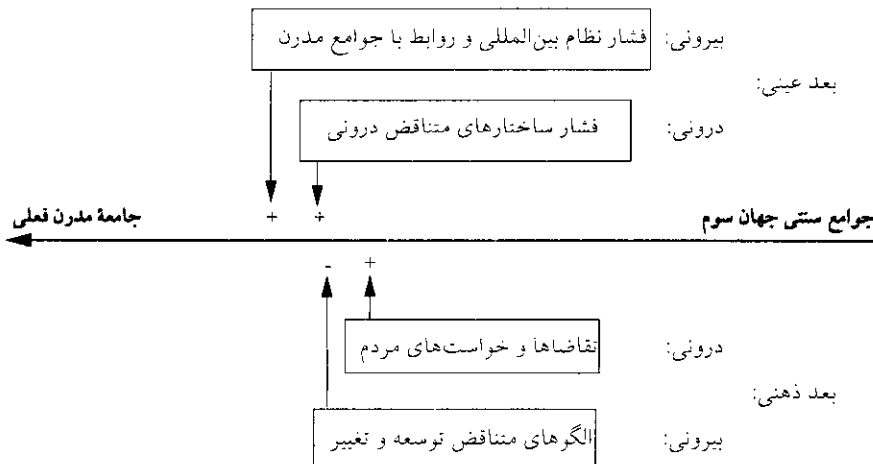


نمودار شماره ۲. گونه‌شناسی انجمن‌ها در جوامع در حال گذر نوع اول

انجمن‌هایی را که تقسیم کار در آن‌ها کاملاً تغییر یافته است، پیشرفته نامیدیم و عدم تغییر در آن را سنتی در نظر گرفته‌ایم. در این جا چهار گونه انجمن به دست آمد: انجمن‌های گونه اول سنتی و انجمن‌های گونه چهارم کاملاً مدرن هستند. و انجمن‌های گونه دوم و سوم خاص جوامع در حال گذر هستند که در مرحله بعد به توضیح آن‌ها می‌پردازیم.

جوامع در حال گذر نوع دوم: نابهنجاری، بی‌سازمانی اجتماعی، تحول شرایط اجتماعی از شکل گذشته و سنتی به شکل جدید، امروزه در جوامع شرقی و جهان سوم نیز دیده می‌شود. اما میان بی‌سازمانی اجتماعی و نابهنجاری یا گذر اجتماعی در غرب و جهان سوم تفاوت‌های اساسی وجود دارد، به طوری که برخلاف جوامع غربی در جوامع جهان سوم گذر زمانی رخ می‌دهد که:

- الف. در جهان الگوها و نمونه‌های عینی از مرحله توسعه یافتگی بعد از گذر وجود دارد.
- ب. روش‌های مشخصی برای گذر از این شرایط به جامعه توسعه یافته بعد از گذر (با توجه به تجربه‌های موجود در جهان) وجود دارد.
- ج. در درون این جوامع به دلایل مختلفی از جمله ارتباطات تنگاتنگ و گسترده جهانی، نیروها و کشش‌های ارادی و آگاهانه عینی برای تحول براساس الگوهای موجود جهانی وجود دارد.
- د. این گذر تحت فشار نیروهای اقتصادی سیاسی، فرهنگی و اجتماعی جوامع توسعه یافته قرار دارد، در حالی که در جوامع غربی در زمان گذر از شرایط سنتی به وضع فعلی این نیروها، روش‌ها و الگوها وجود نداشتند.
- شروع و نحوه شکل‌گیری گذر در این جوامع براساس مکانیزم‌های درونی این جوامع است. بنابراین در استفاده از نظریات کلاسیک برای بررسی ویژگی‌های جوامع در حال گذر توجه به این چهار تفاوت بسیار مهم است. تاکنون دو نوع جامعه در حال گذر را شناختیم: نوع اول، که در جوامع غربی رخ داده و نوع دوم در جوامع جهان سوم، که حین وقوع می‌توان آن را مطالعه کرد.



نمودار شماره ۳. ویژگی گذر در جوامع جهان سومی

در گذر نوع دوم (در جوامع جهان سوم) نیز دو دسته موانع ذهنی / عینی و درونی / بیرونی را می‌توان بررسی کرد، و از این میان عوامل بیرونی با فشار بسیار زیاد، نیروی بازدارنده گذر و توسعه این جوامع هستند. نیرویی که ساختار نظام جهانی به ابعاد اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی این جوامع وارد نموده است، و تمامی ابعاد این جوامع را متأثر می‌کند و خود سبب بروز بسیاری از نابسامانی‌ها و نابهنجاری‌ها و نیز رشد نامتوازن در ساختار این جوامع می‌گردد. البته رشد نابسامانی‌ها و نابهنجاری‌ها، صرفاً متأثر از عوامل بیرونی نبوده بلکه از درون متن این جوامع نیز برمی‌خیزد. بنابراین نیروی بازدارنده درونی هم مطرح است. عوامل ذهنی بیرونی شامل مکانیسم و روش گذر جوامع غربی است که تاکنون به صورت مانعی در مسیر گذر این جوامع نقش ایفا کرده است. به طوری که ما شاهد تجارب ناموفق برنامه‌ریزی توسعه (مبتنی بر مکتب مدرن‌سازی) به شیوه گذر جوامع غربی، که عیناً برای جهان سوم تجویز شده، بودیم (سریع‌القلم، ۱۳۷۲: ۵). تجزیه کلمبیا، برزیل و کشورهای آفریقایی نمونه‌ای از این قبیل است. انجمن‌های این جوامع نیز متأثر از شرایط اجتماعی گذر دوم هستند. در این جوامع ترکیبی از شاخص‌های سنتی، مدرن و در حال گذر وجود دارد. بنابراین در این جوامع انتظار وجود انجمن‌های کاملاً سنتی را، همانند آنچه در جامعه سنتی بود، نداریم. بلکه شاهد تولید و بازتولید انجمن‌های با خصایص سنتی از بستری در حال گذر هستیم، که آن‌ها را انجمن‌های نخستین^۱ نامیدیم. این انجمن‌های نخستین دیگر سنتی به معنای مطلق آن نبوده بلکه از نظر رهبری، بستر اجتماعی تولید شده و... با گونه سنتی تفاوت دارند. این انجمن‌ها تقسیم‌کار اقتصادی^۲ و اجتماعی^۳ ساده‌ای دارند. رهبری یا مدیر در حکم پدربزرگ همه و ریش‌سفید است، تعداد اعضا محدود به اعضای فامیل، دوستان و آشنایان رهبری است و انجمن محل ثابتی ندارد (قاسمی، ۱۳۸۱: ۹۴).

انجمن‌های گونه دوم را که در آن‌ها تقسیم‌کار اقتصادی سریع‌تر از تقسیم‌کار اجتماعی ایجاد

1. Primary Associations

۲. زمانی یک انجمن تقسیم‌کار ساده دارد که در آن بخش‌های مستقل و کارمند یا بخش مالی و حسابداری و نیروی متخصص وجود ندارد. فعالیت‌ها در محل محدود انجام شده و قواعد اقتصادی وجود نداشته، و حداقل امکانات اقتصادی وجود دارد و...

۳. در تقسیم‌کار اجتماعی ساده فعالیت‌ها تفکیک نشده، نیاز سنجی به سلیقه شخصی و نیازهای مدیر وابسته بوده و همه فعالیت‌ها به عهده رهبری است، او تصمیم‌گیرنده اصلی است. مقررات بدون وجود ندارد، اعضا نقش فعال ندارند و نقدپذیری بدون معنی است، رهبری یک فرد قابل اعتماد با سابق مثبت است که از همه امور انجمن مطلع بوده و بقیه اجازه دخالت در امور را ندارند و فقط تابعان رهبر هستند.

می‌شود، انجمن‌های هیئتی^۱ می‌نامیم، و انجمن‌های گونه سوم را، که در آن‌ها رشد تقسیم‌کار اجتماعی پیشرفته‌تر از اقتصادی است، انجمن‌های توافقی^۲ می‌نامیم.

انجمن‌های داوطلبانه، به منزله یکی از عناصر جامعه، تناقضات ساختاری بستر خود را منعکس می‌کنند و نابسامانی‌ها و ناپهنجاری‌های اجتماعی اثرات عمیقی بر آن‌ها می‌گذارد و انجمن‌های جوامع در حال گذر همانند جامعه خود، دارای تعارضات ساختاری و کارکردی می‌باشند و به دلیل عدم وجود نیروی کنترل‌کننده و تنظیم‌گر اجتماعی و وجود نابسامانی در قواعد و مقررات، گونه دیگری از انجمن‌های داوطلبانه رشد کرده و در فضای حمایتی جامعه خود را گنجانیده‌اند. در این انجمن‌ها میان اهداف حمایتی و کارکرد رابطه منطقی وجود ندارد. این انجمن‌های گونه چهارم را انجمن‌های منفعتی^۳ می‌نامیم. این انجمن‌ها خاص جوامع در حال گذر جهان سوم (الگوی گذر دوم) هستند.

علاوه بر آن، گونه دیگری از انجمن‌ها نیز وجود دارد که ظاهراً پیشبرد توسعه را در جوامع جهان سوم به عهده گرفته‌اند، و از سوی مجامع بین‌المللی ترویج می‌شوند. به دلیل وجود مکانیسم‌هایی در روابط بین‌الملل، دولت‌ها در جوامع در حال گذر برای جذب کمک‌های جهانی این انجمن‌ها را تولید، ترویج و گسترش می‌دهند، علت ایجاد این انجمن‌ها فشار بین‌المللی و انگیزه کسب موقعیت برتر و کنترل سایر انجمن‌ها است. انجمن‌های گونه پنجم را انجمن‌های ترویجی^۴ می‌نامیم، که از سوی دولت‌های جهان سوم و مجامع بین‌المللی در کشورهای جهان سوم خلق می‌شوند.

پس دو گونه انجمن کلی داریم که از نظر خاستگاه و سطح تقسیم‌کار اجتماعی و اقتصادی با

۱. Religious Ceremonial Associations، در این انجمن‌ها ضوابط و قواعد تابع نظر یک یا چند بانوی خیر است و دیگران براساس احساس تعلق به عمل انجام شده و متأثر از روح مذهبی و شیوه مرسوم در هیئت‌های مذهبی در مسیر همکاری قرار می‌گیرند.

۲. Consensus-based Associations، در این انجمن‌ها روابط میان نیروهای انسانی براساس همکاری متقابل بوده، و فعالیت‌های مشارکتی، بسیار توسعه یافته است و تقسیم‌کار اجتماعی در آن‌ها رشد کرده است. اما تقسیم‌کار اقتصادی در مراحل اولیه خود قرار دارد. در این انجمن‌ها معمولاً فضای مشارکت بازتر بوده و روابط متقابل میان اجزای مختلف انجمن و تدوین قواعد اجتماعی گسترش بیشتری یافته است، این‌ها را انجمن‌های توافقی (تفاهمی) می‌نامیم. لازم به ذکر است که این نام‌گذاری در انتهای تحقیق انجام شده است.

۳. انجمن‌های منفعتی عموماً دارای کارکرد غیرحمایتی بوده و تحت پوشش ظاهری حمایت‌گری فعالیت‌های مختلفی از جمله فعالیت‌های اقتصادی را انجام می‌دهند و از مزایای قوانین مالیاتی و قواعد مرتبط به انجمن‌های حمایتی در مقررات و قوانین رسمی استفاده می‌کنند.

4. Promotional Association

هم تفاوت دارند: الف. انجمن‌های خوددانگیخته که به سه گونه نخستین، هیثی و توافقی تقسیم می‌شوند، و ب. انجمن‌های غیر خوددانگیخته (کاذب) که دو گونه منفعتی و ترویجی دارند.

جدول شماره ۳. شاخص‌های اساسی گونه‌شناسی نظری انجمن‌های داوطلبانه حمایتی در ایران

| انجمن‌ها | نخستین | هیثی | تفاهمی | ترویجی | منفعتی |
|-------------------|-------------------------------------|---|---|--------------------------------|--|
| تقسیم کار اقتصادی | در سطح اولیه | پیشرفته‌تر | در سطح اولیه | پیشرفته | بسیار پیشرفته |
| تقسیم کار اجتماعی | در سطح اولیه | در سطح اولیه | پیشرفته‌تر | عقب‌تر | در سطح اولیه |
| خاستگاه | عدم رشد تقسیم کار اقتصادی و اجتماعی | ناهمزمانی بروز تقسیم کار اقتصادی با اجتماعی | ناهمزمانی بروز تقسیم کار اقتصادی با اجتماعی | کنترل دیگران و کسب موفقیت برتر | کسب منافع اقتصادی، وجود قوانین تفسیری پذیر |

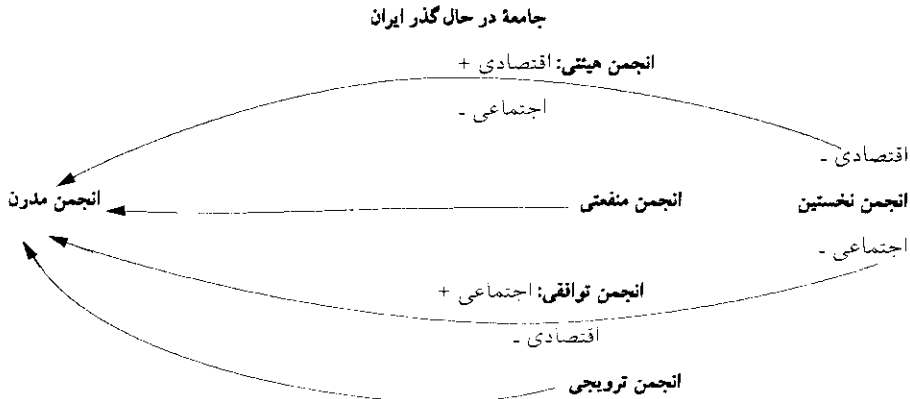
بنابراین در ایران و سایر جوامع در حال گذر نوع دوم، با پنج گونه انجمن داوطلبانه سروکار داریم. این انجمن‌ها براساس خاستگاه و سطح تقسیم کار اجتماعی و اقتصادی از یکدیگر متمایز می‌شوند.

جوامع در حال گذر نوع سوم

نوع سوم گذر نیز وجود دارد که در جوامع فعلی به عنوان الگوی ذهنی توسعه پایدار و انسانی مطرح است. اما به دلیل مصرف‌گرایی، رفاه‌زدگی انسان غربی، تخریب محیط زیست توسط تکنولوژی و صنعت و افزون‌طلبی سرمایه‌داری، مسیر این گذر فعلاً مبهم است (رحمانی، ۱۳۷۲: ۸۷). به هر حال، الگوی توسعه پایدار و توسعه انسانی ضرورتاً برای جامعه غربی طرح شده است و به عبارتی دیگر گذر مجدد این جوامع به سوی شرایط مناسب‌تر است. گذر نوع دوم در (جوامع در حال توسعه) در سطح روشنفکران و برخی مدیران دولتی مطرح شده ولی هنوز به مرحله جدی تعیین‌کننده خود، همانند جوامع توسعه‌یافته غربی، نرسیده است.

انجمن‌های داوطلبانه در ایران

جامعه ایران یکی از جوامع در حال توسعه است و براساس ویژگی‌های در حال گذار خود احتمالاً در ایران انجمن‌های داوطلبانه خودانگیخته (نخستین، هیئتی و توافقی) و کاذب (ترویجی و منفعتی) وجود دارد. ویژگی‌های تقسیم‌کار آنها را در نمودار شماره (۴) ملاحظه می‌کنید:



نمودار شماره ۴. گونه‌شناسی انجمن‌ها در جوامع در حال گذار

برای تحقیق در مورد گونه‌شناسی انجمن‌های موجود در ایران (هبتنی بر شرایط گذار جامعه) نیازمند محدود کردن میدان مطالعه بودیم. پس به سراغ انجمن‌های امور عمومی و رفاه اجتماعی رفتیم که غیرانتفاعی بوده و در گروه کلی انجمن‌های داوطلبانه مشارکتی قرار می‌گیرند. این تحقیق از میان مجموعه انجمن‌های موجود نیازمند انجمن‌هایی است که: ۱. تعداد آنها زیاد باشد و بتوان انواع نمونه‌ها را در آنها یافت، ۲. دارای قدمت و سابقه تاریخی باشند تا بتوان تغییرات تقسیم‌کار در آنها را طی دوره زمانی مطالعه کرد، ۳. در جامعه نهادینه شده باشند و بازتولید شوند، ۴. استقبال عمومی و پذیرش اجتماعی از آنها در حدی باشد که گردش مالی و پرسنلی متوسطی داشته و روی پای خود ایستاده باشند و بتوان آنها را به منزله پدیده اجتماعی مستقل از سایر اشکال اجتماعی مطالعه کرد.

روش تحقیق

در این تحقیق به تناسب نیاز موضوع تحقیق از روش کیفی و در برخی موارد از روش‌های کمی استفاده شد. براساس تجربه ۹ ساله اخیر در کار با انجمن‌های داوطلبانه روش اصلی تحقیق کیفی انتخاب شد و با کمک تکنیک‌های تحقیق میدانی، شامل مصاحبه آزاد، نیمه ساختمند،

مشاهده مشارکتی آشکار و در برخی موارد پنهان و نیز مشاهده بدون مشارکت و ساختمند، اطلاعات ضروری به دست آمد. جهت مطالعه دقیق‌تر و گستردگی تحقیق در میدان مطالعه از ۱۸۰ انجمن داوطلبانه حمایتی اطلاعات جمع‌آوری شد. که در این مرحله از نمونه‌گیری احتمالی طبقه‌بندی شده استفاده شد. جمعیت آماری در این مرحله دارای دو طبقه اصلی است: یکی، انجمن‌های شناخته شده و موجود در فهرست‌های مراکز مختلف (بانک اطلاعاتی)، ۱۳۸۰؛ کمیته امداد امام، ۱۳۸۰) و دیگری، انجمن‌های شناخته نشده و پراکنده در سطح جامعه که حتی بدون نام هستند. نمونه‌گیری از هر دو طبقه به صورت نسبی انجام شد بعد از جمع‌آوری داده‌ها توسط تکنیک‌های مطرح شده اطلاعات در مصاحبه‌نامه‌های نیمه ساختمند وارد شد و با مقایسه اطلاعات، رتبه‌بندی شاخص‌های هر انجمن با سایر انجمن‌ها صورت گرفت که بر این اساس توانستیم جداول فراوانی مبتنی بر اطلاعات حاصله را ترسیم نماییم. علاوه بر کسب داده‌های مرتبط با هدایت مباحث نظری که از مصاحبه‌نامه‌های نیمه ساختمند به دست آمد، یافته‌های گسترده‌ای از مصاحبه‌های آزاد و مشارکت در درون انجمن‌ها حاصل شد که شناخت عام‌تری از فضای عمومی انجمن‌ها و نیز انواع آن‌ها به دست داد. این یافته‌ها گونه‌شناسی انجام شده را تأیید و تکمیل کرد.

داده‌های حاصل از میدان تحقیق

گردآوری اولیه داده‌ها مرتبط با هدایت مباحث نظری است که از مصاحبه‌های نیمه ساختمند به دست آمده است. در مصاحبه‌های نیمه ساختمند داده‌های مربوط به خاستگاه انجمن و محافل ایجادکننده، سطح تقسیم کار اقتصادی و اجتماعی، نوع فعالیت‌ها، مدیریت و رهبری و... انجمن گردآوری شد، و براساس جدول شماره (۳) داده‌های حاصله دسته‌بندی شد. تقسیم کار اقتصادی را براساس هفت شاخص اصلی خود سنجیدیم^۱ و تغییرات هر شاخص را در پنج مرحله از تحول خود، از حالت اولیه تا حالات نهایی و کامل شده، در نظر گرفتیم. تقسیم کار اجتماعی را نیز با کمک هفت شاخص سنجیده و تغییرات هر شاخص را در پنج مرحله تحول از شکل اولیه تا حالت نهایی و کاملاً تغییر یافته در نظر گرفتیم^۲.

۱. شاخص‌های تقسیم کار اقتصادی در انجمن‌های داوطلبانه با استفاده از نظریه‌های جامعه‌شناسی، مدیریت و سازمان به دست آمد، و شامل بخش‌های مستقل، کارمند، امور مالی دقیق، وجود افراد متخصص، تفکیک مکان فعالیت‌ها، قواعد اقتصادی و گستره امکانات می‌باشد. (برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به زهرا قاسمی، ۱۳۸۱: ۱۵۶).

۲. شاخص‌های تقسیم کار اجتماعی انجمن‌های داوطلبانه به کمک نظریه‌های جامعه‌شناسی، مدیریت و

خاستگاه انجمن‌ها بر اساس ویژگی‌های جامعه در حال گذر در پنج حالت بررسی شد، عدم رشد تقسیم کار اقتصادی و اجتماعی، رشد ناهمزمان تقسیم کار اقتصادی با تقسیم کار اجتماعی، فشارهای جهانی برای توسعه انجمن‌های داوطلبانه به همراه اعمال کنترل دولتی بر سایر انجمن‌ها، و کسب منافع اقتصادی به همراه وجود قوانین تفسیرپذیر در نظر گرفته شد.

ابتدا انجمن‌های داوطلبانه براساس گونه‌شناسی نظری و خصایص حاصل از آن بررسی شدند و در مرحله دوم با کمک اطلاعات گسترده حاصل از مشاهدات و مصاحبه آزاد به تکمیل گونه‌شناسی خود و یافتن مبانی جدید پرداختیم. گونه‌شناسی انجمن‌های حمایتی براساس مباحث نظری را در جدول شماره ۴ ملاحظه می‌کنید.

جدول شماره ۴. فراوانی گونه‌های انجمن‌های داوطلبانه حمایتی در نمونه مورد بررسی

| انواع انجمن‌ها | فراوانی | میانگین تقسیم کار اجتماعی | میانگین تقسیم کار اقتصادی |
|------------------------|---------|---------------------------|---------------------------|
| انجمن‌های نخستین | ۹۰ | ۷/۳ | ۸/۶ |
| انجمن‌های هیئتی | ۶۳ | ۱۰/۳ | ۱۶/۶ |
| انجمن‌های توافقی | ۱۳۰ | ۱۴/۵ | ۱۲ |
| انجمن‌های منفعتی | ۹ | ۱۰/۹ | ۲۱/۴ |
| انجمن‌های ترویجی | ۵ | ۱۰/۶ | ۱۹/۸ |
| میانگین در کل انجمن‌ها | - | ۹/۱ | ۱۲/۷ |
| جمع کل | ۱۸۰ | - | - |

بر طبق جدول شماره (۴) تقریباً نیمی از انجمن‌های مورد مطالعه از گونه نخستین و یک سوم از گونه هیئتی هستند. چنانچه بتوان این نمونه را معرف جامعه آماری در نظر گرفت، می‌توان گفت در تهران انجمن‌های داوطلبانه حمایتی بیشتر از گونه نخستین و در رتبه بعد از گونه هیئتی می‌باشند. فراوانی این دو گونه انجمن ۸۵ درصد می‌باشد که رقم بسیار بالایی است. همان‌طور که پیش‌بینی می‌شد، انجمن‌های توافقی فراوانی کمتری دارند. انجمن‌های گونه ترویجی و منفعتی نیز از نظر تعداد کم هستند.

→ سازمان به دست آمد، و شامل تفکیک فعالیت‌ها، نیازسنجی، انتخابی بودن مدیریت و تصمیم‌سازی، گستردگی آیین‌نامه‌ها و قواعد، نقش اعضا و روابط متقابل می‌باشد.

سطح تقسیم کار اقتصادی و اجتماعی در هر انجمن براساس شاخص‌های در نظر گرفته شده به دست آمد. سپس این شاخص‌ها در پنج رتبه قرار داده شد، و بدین ترتیب اطلاعات کیفی رتبه‌بندی شد. با توجه به رتبه‌های حاصل در هر انجمن، میانگین سطح تقسیم کار در هر دو گونه انجمن به دست آمد.

در گونه انجمن‌های نخستین، انجمن‌هایی قرار دارند که تقسیم کار اقتصادی و اجتماعی آن‌ها همانند یکدیگر بوده و در حالت اولیه تقسیم کار هستند، وابستگی مالی و پرسنلی به مجامع بین‌المللی و حاکمیت ندارند، اعضا از داوطلبان عادی می‌باشند. این انجمن‌ها صرفاً برای حمایت از نیازمندان ایجاد شده‌اند. در گونه انجمن‌های هیئتی انجمن‌هایی قرار گرفتند که سطح تقسیم کار اقتصادی آن‌ها نسبت به تقسیم کار اجتماعی جلوتر بوده و وابستگی مالی و پرسنلی به دولت و مجامع بین‌المللی ندارند، و هدف آن‌ها همدردی و حمایت از افراد نیازمند است، در گونه انجمن‌های توافقی انجمن‌هایی قرار گرفتند که سطح تقسیم کار اجتماعی بعد از رده مقدماتی واقع شده، و سطح تقسیم کار اقتصادی آن‌ها پایین‌تر از تقسیم کار اجتماعی است و وابستگی مالی و پرسنلی به دولت و مجامع بین‌المللی ندارند و هدف آن‌ها بهبود وضعیت نیازمندان است. انجمن‌هایی که دارای کارکرد اقتصادی برای شرکا و مدیرعامل هستند و کارکردهایی غیر از حمایت از نیازمندان و محرومان دارند و بازدهی حمایتی آن‌ها تحت‌الشعاع کارکرد اقتصادی آن‌ها قرار گرفته است، در گونه انجمن‌های منفعتی قرار گرفتند این انجمن‌ها از نظر سطح تقسیم کار اقتصادی، پیشرفته هستند و در مراحل میانی قرار می‌گیرند. انجمن‌هایی که مؤسسان آن‌ها از نظر اقتصادی و مالی و شغلی وابسته به حاکمیت یا مجامع بین‌المللی هستند و در بدو تأسیس تقسیم کار اقتصادی و اجتماعی آن‌ها رشد یافته است. خاستگاه ایجاد آن‌ها فشارهای جهانی برای ترسعه انجمن‌های داوطلبانه، اعمال کنترل بر سایر انجمن‌ها، نمایندگی آن‌ها، کسب موقعیت برتر، و... در سطح ملی و بین‌المللی است که در گونه انجمن‌های ترویجی جای گرفتند.

همان‌طور که در جدول شماره (۴) ملاحظه می‌کنید، در انجمن‌های نخستین سطح تقسیم کار اقتصادی و اجتماعی بسیار به هم نزدیک است. در انجمن‌های هیئتی، سطح تقسیم کار اقتصادی بسیار بیشتر از سطح تقسیم کار اجتماعی است، در انجمن‌های گونه توافقی نیز سطح تقسیم کار اقتصادی پایین‌تر از تقسیم کار اجتماعی است. در انجمن‌های منفعتی، شاهد بالاترین سطح تقسیم کار اقتصادی هستیم، در حالی که تقسیم کار اجتماعی پایین است و در انجمن‌های ترویجی نیز سطح تقسیم کار اجتماعی پایین می‌باشد، به طوری که این سطح هم‌تراز انجمن‌های هیئتی است.

خاستگاه انجمن‌ها نیز به دنبال کسب اطلاعاتی پیرامون انجمن‌ها از طریق اظهارات اتفاقی مسئولان سایر انجمن‌ها، مصاحبه با مسئولان در ادارات مربوط، پی‌گیری اخبار مربوط به این مجامع در روزنامه‌های سال‌های اخیر، بررسی اطلاعیه‌ها و انتشارات این انجمن‌ها و در نهایت بررسی کلیه اطلاعات مربوط به هر انجمن از نظر سازگاری درونی آن‌ها با هم به دست آمد.

در این تحقیق ابتدا با توجه به سه ملاک اصلی گونه‌شناسی انجمن‌ها، یعنی مقایسه سطح تقسیم کار اقتصادی و سطح تقسیم کار اجتماعی و خاستگاه آن‌ها، انجمن‌ها در پنج گونه قرار داده شدند. نتایج حاصل نشان داد که این پنج گونه انجمن داوطلبانه حمایتی در ایران وجود دارند و پیش‌بینی نظری تحقیق صحیح است. سپس برای شناخت بیشتر و کسب اطلاع از سایر ویژگی‌های متمایزکننده این انجمن‌ها، بررسی سایر خصایص آن‌ها نیز انجام شد. فراوانی نوع محافل ایجادکننده انجمن‌ها را بر حسب پنج گونه انجمن در جدول شماره (۵) ملاحظه می‌کنید.

جدول شماره ۵. توزیع فراوانی نوع محافل ایجادکننده پنج گونه انجمن داوطلبانه حمایتی

| فراوانی | همکاران و دوستان | خانواده خویشاوندان | حوزه | قشر فرهنگی | مساجد و حسینیه‌ها | مجامع جهانی | حاکمیت | بازاری | نوع محافل |
|---------|---------------------|-----------------------|------|---------------|----------------------|----------------|--------|--------|-----------|
| | | | | | | | | | نوع انجمن |
| ۱۰۰ | ۱۱ | ۲۱ | ۲/۲ | ۱۳/۳ | ۳۹ | ۲/۲ | ۳/۳ | ۷/۶ | نخستین |
| | | ۸/۳ | ۳/۳ | ۲۲ | ۲۷ | - | ۶/۷ | ۱۶/۴ | هیئتی |
| ۱۰۰ | ۷/۷ | - | - | ۸۴/۶ | ۷/۷ | - | - | - | توافقی |
| ۱۰۰ | - | - | - | - | ۱۱/۱ | - | ۴۴/۴ | ۴۴/۴ | منفعتی |
| ۱۰۰ | - | - | - | - | - | - | ۸۰ | ۲۰ | ترویجی |
| ۱۰۰ | ۱۳/۱ | ۱۴/۴ | ۱/۹ | ۲۰/۶ | ۲۸/۸ | ۱/۲ | ۶/۹ | ۱۱/۳۶ | جمع کل |

بیشترین تعداد انجمن‌های نخستین را مساجد و حسینیه‌ها و کمترین تعداد را مجامع جهانی ایجاد کرده‌اند. در انجمن‌های هیئتی، مؤثرترین محفل‌ها حسینیه‌ها و مساجد هستند و کم‌اثرترین محفل‌ها مجامع جهانی است. انجمن‌های توافقی نیز اکثراً از قشر فرهنگی برخاسته‌اند و هیچ‌کدام از بازار و حاکمیت و مجامع جهانی و خانواده و خویشاوندان سرچشمه نگرفته‌اند. انجمن‌های منفعتی به‌طور یکسان از بازار و حاکمیت ریشه می‌گیرند و انجمن‌های ترویجی نیز فقط از این دو محفل سرچشمه می‌گیرند. بیش از نیمی از انجمن‌ها از مساجد و حسینیه‌ها منشأ گرفته‌اند، به‌طوری که حدود سه-دهم انجمن‌های موجود را این محافل مذهبی و سنتی ایجاد

کرده‌اند و بعد از آن بالاترین رقم متعلق به قشر فرهنگی است که دو-دهم از انجمن‌ها را ایجاد می‌کنند. جدول شماره ۶) مربوط به محل ایجاد و تشکیل جلسات انجمن می‌باشد.

جدول شماره ۶. توزیع فراوانی محل تشکیل انجمن برحسب پنج‌گونه انجمن داوطلبانه حمایتی

| جمع کل | در محل انجمن | | چرخشی در منزل اعضا | | محل ثابت در منزل یک عضو | | دائماً در مسجد یا حسینیه | | نوع انجمن |
|--------|--------------|---------|--------------------|---------|-------------------------|---------|--------------------------|---------|-----------|
| | درصد | فراوانی | درصد | فراوانی | درصد | فراوانی | درصد | فراوانی | |
| ۹۰ | ۱۴/۴ | ۱۳ | ۲۴/۴ | ۲۲ | ۲۰ | ۱۸ | ۴۱ | ۳۷ | نخستین |
| ۶۳ | ۵۰ | ۳۲ | ۱۲/۷ | ۸ | ۱۴/۳ | ۹ | ۲۲ | ۱۴ | هیئتی |
| ۱۳ | ۶۹ | ۹ | ۷/۷ | ۱ | - | - | ۲۳ | ۳ | توافقی |
| ۹ | ۷۷/۸ | ۷ | ۱۱/۱ | ۱ | ۱۱/۱ | ۱ | - | - | منفعتی |
| ۵ | ۱۰۰ | ۵ | - | - | - | - | - | - | ترویجی |
| ۱۸۰ | ۳۶/۷ | ۶۶ | ۱۷/۸ | ۳۲ | ۱۵/۶ | ۲۸ | ۳۰ | ۵۴ | جمع کل |

طبق جدول شماره ۶) تقریباً نیمی از انجمن‌های نخستین در محل حسینیه‌ها و مساجد و یک-چهارم از آن‌ها در منزل یکی از اعضا به‌طور دائم ایجاد می‌شوند. تعداد اندکی از آن‌ها به‌طور چرخشی در منزل اعضا تشکیل می‌شوند. نیمی از انجمن‌های هیئتی در ساختمان متعلق به انجمن هستند و از مابقی آن‌ها تقریباً یک-چهارم در حسینیه‌ها و مساجد ایجاد می‌شوند. چهارم-پنجم از انجمن‌های توافقی در محل انجمن تشکیل شده، اما این محل استیجاری است و جزء دارایی‌های انجمن به حساب نمی‌آید و یک-پنجم آن‌ها دائماً در مساجد یا حسینیه‌ها تشکیل می‌شوند و هیچ‌کدام از آن‌ها به شکل چرخشی در منزل یک عضو تشکیل نمی‌شوند. اکثر انجمن‌های منفعتی نیز در محل انجمن تشکیل شده و صرفاً در نمونه مورد بررسی دو مورد از آن‌ها در منزل یکی از اعضا تشکیل می‌شوند. انجمن‌های ترویجی همگی در محل ویژه انجمن ایجاد می‌شوند.

نتایج مشاهدات نشان داد که انجمن‌های نخستین اکثراً از مساجد و حسینیه‌ها سرچشمه می‌گیرند. در این حالت دارای یک مدیر گرداننده هستند و محل ایجاد انجمن بیشتر مساجد و حسینیه‌ها است. این انجمن‌ها براساس میزان امکانات و توانایی‌های خود دارای سازماندهی حداقل هستند. برای اداره امور و تنظیم روابط درونی و بیرونی، انجمن از ریش‌سفیدان و افراد بانفوذ استفاده می‌کند. زمانی که رهبر یا مدیر در انجمن حضور ندارد، منتخبان او اداره کارها را به عهده می‌گیرند، این منتخبان ریش‌سفیدان انجمن و یا افراد مورد اعتماد مدیر و در اکثر موارد

اعضای خانواده یا خویشاوندان او هستند. اداره امور و فعالیت‌ها در انجمن به‌طور شفاهی انجام می‌شود و روابط میان بخش‌ها براساس سلیقه رهبر تنظیم می‌گردد.

در انجمن‌های هیئتی که همگی دوره اولیه و نخستین داشته‌اند، سازماندهی، برنامه‌ریزی و نظام مدیریتی منسجم‌تر شده و هیئتی از افراد منتخب و برتر که در انجمن سابقه فعالیت مذهبی و حمایت داشته و در محیط انجمن خوشنام هستند، امور اجرایی را بر عهده می‌گیرند. البته رهبری یا مدیر در برخی موارد اجازه عمل و فعالیت مستقل و آزادانه را به اعضای هیئت منتخب خود می‌دهد و پس از مدتی برخی اعضا می‌توانند اداره کلیه امور را نیز به عهده گیرند. مدیران یا رهبران این انجمن‌ها از شگردهای ویژه برای حفظ اقتدار خود در مقابل این اعضای هیئت استفاده می‌کنند.

در انجمن‌های توافقی مدیریت منسجم‌تر و هماهنگ‌تر است و چون امکانات اقتصادی انجمن محدودتر است، افراد بیشتر با مشاوره هم عمل می‌کنند. اداره امور در داخل انجمن به شکل توافق کلی اعضا است. در مراحل اولیه فعالیت انجمن، این توافقات شفاهی است، و در مراحل بعدی کتبی می‌شود و به شکل اساسنامه توافقی میان اعضا درمی‌آید.

انجمن‌های منفعتی و ترویجی در بدو تأسیس دارای کلیه امکانات بوده و به شکل منسجم بر اساس منافع صاحبان شرکت ایجاد شده‌اند، در این شرکت‌ها سازماندهی مجهز، متمرکز و با احاطه مدیرعامل بر کلیه اجزا و امور شرکت مشاهده می‌شود.

جدول شماره ۷. توزیع فراوانی یک مدیر یا چندگرداننده (مدیر) در پنج گونه انجمن

داوطلبانه حمایتی

| یک مدیر مشخص | | چند نفر گرداننده | | تعداد گردانندگان نوع انجمن |
|--------------|---------|------------------|---------|-------------------------------|
| درصد | فراوانی | درصد | فراوانی | |
| ۸۲/۲ | ۷۴ | ۱۷/۸ | ۱۶ | انجمن‌های نخستین |
| ۹۵/۲ | ۶۰ | ۴/۸ | ۳ | انجمن‌های هیئتی |
| ۱۰۰ | ۱۳ | - | - | انجمن‌های توافقی |
| ۱۰۰ | ۹ | - | - | انجمن‌های منفعتی |
| ۱۰۰ | ۵ | - | - | انجمن‌های ترویجی |
| ۸۸/۳ | ۱۵۹ | ۱۱/۷ | ۲۱ | جمع کل |

بر طبق جدول شماره ۷ (انجمن‌های نخستین یک مدیر دارند و کمتر از یک - پنجم آن‌ها چند نفر گرداننده دارند، این انجمن‌ها نیز عموماً فامیلی و خانوادگی هستند. تعداد کمتری از انجمن‌های هیئتی چند مدیر و گرداننده دارند، اما سایر انجمن‌ها همگی دارای یک مدیر

مشخص هستند. بنابراین سیستم تصمیم‌گیری که یکی از اجزای اصلی سازمانی در هر مجموعه ساختمند و سازمان‌یافته است در اکثر انجمن‌های داوطلبانه حمایتی به صورت متمرکز بوده و این انجمن‌ها تحت نظر یک مدیرعامل اداره می‌شوند. جنس مدیرعامل در هر انجمن به تفکیک نوع انجمن نیز بررسی شد.

جدول شماره ۸. توزیع جنس مدیرعامل بر حسب نوع انجمن

| جمع کل | مرد | | زن | | نوع انجمن |
|--------|------|---------|------|---------|------------------|
| | درصد | فراوانی | درصد | فراوانی | |
| ۸۰ | ۴۵ | ۲۶ | ۵۵ | ۴۴ | انجمن‌های نخستین |
| ۶۰ | ۶۳/۳ | ۳۸ | ۳۶/۷ | ۲۲ | انجمن‌های هیئتی |
| ۱۳ | ۷۶/۹ | ۱۰ | ۲۳/۱ | ۳ | انجمن‌های توافقی |
| ۹ | ۷۷/۸ | ۷ | ۲۲/۲ | ۲ | انجمن‌های منفعتی |
| ۵ | ۸۰ | ۴ | ۲۰ | ۱ | انجمن‌های ترویجی |
| ۱۶۷ | ۵۶/۹ | ۹۵ | ۴۳/۱ | ۷۲ | جمع کل |

در انجمن‌های نخستین، نمونه مورد بررسی تعداد مدیرعاملان زن و مرد تقریباً یکسان است. اما در انجمن‌های هیئتی بیش از نیمی از مدیران مرد هستند و به تبع آن انجمن نیز عموماً مردانه است. در انجمن‌های توافقی دو-سوم مدیران مرد هستند، در انجمن‌های منفعتی تقریباً یک چهارم مدیران مرد هستند. در انجمن‌های ترویجی اکثر مدیران مرد می‌باشند. بدین ترتیب فراوانی تعداد مدیران زن در انجمن‌های ابتدایی‌تر و از نظر تقسیم کار اجتماعی و اقتصادی ساده‌تر، بیشتر است. امکان حضور زنان در سطح مدیریت این انجمن‌ها بیشتر است. براساس مشاهدات میدانی و مصاحبه‌های انجام شده در انجمن‌هایی که مدیران آن مرد می‌باشند، چنانچه پذیرای اعضای داوطلب باشند، تعداد زنان داوطلب بسیار بیشتر از مردان است. این در حالی است که به این زنان اجازه ورود به سطح تصمیم‌گیری و هماهنگی و مدیریت داده نمی‌شود. پراکندگی مکان انجمن‌ها را در تهران در جدول شماره (۹) ملاحظه می‌کنید.

جدول شماره ۹. فراوانی منطقه‌ای محل انجمن‌های داوطلبانه حمایتی مورد بررسی

| محل انجمن در تهران | فراوانی | درصد فراوانی ناخالص | درصد فراوانی خالص |
|--------------------|---------|---------------------|-------------------|
| شمال | ۳۵ | ۲۰ | ۲۴ |
| جنوب | ۴۳ | ۲۴ | ۳۰ |
| شرق | ۱۵ | ۸ | ۱۰ |
| غرب | ۱۳ | ۷ | ۹ |
| مرکز | ۲۹ | ۲۲ | ۲۷ |
| نامشخص | ۳۵ | ۱۹ | - |
| جمع کل | ۱۸۰ | ۱۰۰ | ۱۰۰ |

طبق جدول شماره (۹) انجمن‌های مورد مطالعه در نمونه متناسب با پراکندگی جمعیت تهران هستند. در غرب و شرق تهران میزان تراکم جمعیت کمتر از مرکز و جنوب است و از سویی در شمال تهران به دلیل حضور قشر مرفه توجه به انجمن‌های داوطلبانه حمایتی بیشتر است.

جدول شماره ۱۰. فراوانی سال تأسیس انجمن‌های داوطلبانه حمایتی مورد بررسی

| سال تأسیس | | قبل از انقلاب | | دهه اول ۵۷-۶۰ | | دهه دوم ۷۱ به بعد | |
|------------------|--|---------------|------|---------------|------|-------------------|------|
| | | فراوانی | درصد | فراوانی | درصد | فراوانی | درصد |
| انجمن‌های نخستین | | ۱۰ | ۱۱/۱ | ۴۵ | ۵۰ | ۳۵ | ۳۸/۹ |
| انجمن‌های هیئتی | | ۱ | ۲۰/۶ | ۲۵ | ۳۹/۷ | ۲۵ | ۳۹/۷ |
| انجمن‌های توافقی | | ۱ | ۷/۷ | ۲ | ۱۵/۴ | ۱۰ | ۷۶/۹ |
| انجمن‌های منفعتی | | - | - | ۵ | ۵۵/۶ | ۴ | ۴۴/۴ |
| انجمن‌های ترویجی | | - | - | ۲ | ۵۰ | ۲ | ۵۰ |
| جمع کل | | ۱۲ | ۷/۱۸ | ۷۹ | ۴۷/۳ | ۷۶ | ۴۷ |

طول عمر انجمن‌های حمایتی بسیار متفاوت است. آن‌ها در واقع اشکال سازمانی داوطلبانه باقی مانده از جامعه سنتی می‌باشند. به همین دلیل برخی از آن‌ها در قبل از انقلاب ایجاد و برخی قدمت ۵۰ ساله دارند. البته به دلیل شرایط اجتماعی و تحولات درونی این انجمن‌ها، تعداد آن‌هایی که ادامه بقا یافته‌اند محدود است. در برخی برهه‌های زمانی تعداد بیشتری ایجاد شده‌اند. به طوری که در قبل از انقلاب طی سال‌های ۵۰ تا ۵۷ تشکیل آن‌ها بیشتر شد و بعد از آن در اکثر آن‌ها انگیزه‌های حمایتی کم‌رنگ‌تر شد، تا این‌که بعد از شروع جنگ تحمیلی برخی از انجمن‌ها به اقدامات اقتصادی کشیده شدند، در دوران جنگ با عراق ایجاد انجمن‌های مختلف از جمله انجمن‌های حمایتی گسترش یافت و بسیاری از آن‌ها ادامه بقا یافته‌اند، به طوری که در حجم نمونه نیز ۱۷ درصد انجمن‌ها متعلق به این دوره هستند.

یافته‌های مکمل مباحث نظری

علاوه بر اطلاعات مبتنی بر هدایت نظری، یافته‌های گسترده‌ای از مصاحبه‌های آزاد و مشارکت در درون انجمن‌ها حاصل شده که شناخت عام‌تری از فضای عمومی انجمن‌ها و نیز انواع آن‌ها به دست می‌دهد. این یافته‌ها دسته‌بندی انجام شده را تأیید و تکمیل می‌کند. در این قسمت به طور خلاصه این یافته‌ها را ملاحظه می‌کنید:

— در جامعه ایران که عمل خیر براساس سنت «تو نیکی می‌کن و در دجله انداز/ که ایزد در بیابانت دهد باز» انجام می‌شود. مکانیسم فعالیت در انجمن‌های داوطلبانه حمایتی مکانیسمی غیرشفاف و مبتنی بر پنهان بودن امر خیر است. بسیاری از مدیران مؤسسات حتی از طرح نوع فعالیت‌های خود سر باز می‌زنند. محقق صرفاً با حضور مداوم و مشارکت فعال توانست از جزئیات عمل و ویژگی‌های درون انجمن اطلاع یابد.

— براساس اطلاعات حاصله از نحوه تقسیم کار اقتصادی و اجتماعی، سطح تقسیم کار در انجمن‌ها رتبه‌بندی و میانگین رتبه‌ها محاسبه شد. به‌طور کلی، در انجمن‌ها سطح تقسیم کار اقتصادی بیشتر از سطح تقسیم کار اجتماعی رشد کرده است. در واقع، به دلیل ورود ابزارها و تکنولوژی جدید در جامعه و به تبع آن استفاده از این امکانات در انجمن‌ها، سطح امکانات مادی تغییر کرده است، و هر انجمن با توجه به توانایی مادی خود تا حدی از تجهیزات و امکانات اداری استفاده می‌کند و برای انجام دادن کار نیازمند تقسیم آن به اجزای مختلف است. اما در این انجمن‌ها تمایلی برای دادن اختیارات، تفویض مسئولیت‌ها به اعضای دیگر و دخالت افراد در تدوین قواعد و قوانین فعالیت‌ها، تنظیم مقررات در درون بخش‌ها توسط افراد این بخش‌ها، وجود ندارد. این عناصر شاخص‌های تقسیم کار اجتماعی هستند. مطالعه شاخص‌ها نشان داده که سطح تقسیم کار اجتماعی انجمن‌ها به‌طور کلی بسیار پایین‌تر از تقسیم کار اقتصادی است و در این زمینه رشد ناهماهنگی دارند. در ۱۸۰ انجمن مورد بررسی میانگین سطح تقسیم کار اجتماعی ۹/۱ است، در حالی که تقسیم کار اقتصادی ۱۲/۷ می‌باشد.

— براساس مطالعات و مشاهدات انجام شده، در ایجاد انجمن‌ها بیشترین نقش را محافل مذهبی سنتی مانند حسینیه‌ها و مساجد و کمترین نقش را محافل بین‌المللی دارند. سرمایه‌گذاری برای ایجاد انجمن‌های داوطلبانه حمایتی از سوی محافل جهانی صورت نمی‌گیرد و توجهی به این بخش از انجمن‌های داوطلبانه نشده است. در حالی که بیشترین سرمایه‌گذاری در سایر انجمن‌های داوطلبانه، مانند انجمن‌های زیست‌محیطی، توسعه‌ای، زنان و کودکان صورت می‌گیرد. به‌ویژه این‌که در شرایط در حال گذار ایران این انجمن‌ها دارای ساختار نهادینه مستقل هستند، و حداقل در سطح بررسی، مطالعه و شناخت بایستی به آن‌ها توجه شود. البته کم‌توجهی مجامع بین‌المللی در تولید و تکثیر این انجمن‌ها آن‌ها را تا حدی از تزریق‌های خارجی مصون می‌دارد، اما در عین حال نادیده گرفتن و بی‌توجهی به آن‌ها سبب خارج ماندن آن‌ها از گردونه تحولات و تغییرات متناسب با شرایط اجتماعی می‌گردد. به‌علاوه، عدم بررسی علمی این انجمن‌ها و کنار گذاشتن نقش آن‌ها در توسعه سبب هرز رفتن انرژی‌های فعال، توان‌های مدیریتی و انبوه نیروهای داوطلب و علاقه‌مند مرتبط با این سازمان‌ها می‌شود.

– توجه قشر فرهنگی به این انجمن‌ها و نقش آن‌ها در گسترش این انجمن‌ها به دلیل نیازهای گسترده‌ای است که با ضعف سیستم تأمین اجتماعی در مدارس و جامعه بروز کرده است. معلمان و مدیران مدارس برای پاسخ دادن به نیازهای اولیه دانش‌آموزان خود به ایجاد این انجمن‌ها پرداخته‌اند، این قشر (دبیران، معلمان و مدیران مدارس) دومین محفل ایجادکننده انجمن‌های حمایتی هستند که با جلب حمایت والدین و اولیای مدارس نقش تعدیل‌کننده فشارهای اقتصادی را به عهده گرفته‌اند، این عمل صرفاً از روی خیرخواهی بوده و جا دارد که به‌طور جدی به این ساختار آموزشی که وظایف تأمین اجتماعی را نیز به‌طور غیررسمی بر دوش می‌کشد توجه شود.

– یک - چهارم انجمن‌های داوطلبانه حمایتی در جمع همکاران و دوستان ایجاد شده‌اند (رتبه سوم). انگیزه انجمن‌های حمایتی در این مجامع عموماً متأثر از نیازهای مادی پاسخ‌نیافته نیازمندان آشنا و خویشاوندان است. به‌طوری که براساس ضرب‌المثل «چراغی که به خانه رواست، به مسجد حرام است»، اکثر این مؤسسان علاقه‌مند به تأثیرگذاری بر سرنوشت محرومان و نیازمندان روزافزون جامعه هستند. ضعف سیستم تأمین اجتماعی، رشد فزاینده جمعیت و وجود بحران اقتصادی از جمله عواملی است که همه‌گروه‌های اجتماعی را متأثر کرده و انسان‌ها را به چاره‌جویی وادار می‌کند. توجه به قشر فرهنگی به منزله یک امکان و پتانسیل نهادینه برای ایجاد انجمن‌های داوطلبانه غیرانتفاعی (NGOs) قابل توجه است. مشاهدات انجام شده نشان می‌دهد که پتانسیل شکل‌گیری خودبه‌خودی هسته‌های جامعه مدنی (هسته‌های ایجاد نهادهای مدنی) در این بخش از ساختار اجتماعی (قشر فرهنگی) وجود دارد، و بایستی برای تسریع آن مکانیسم‌های لازم را یافت.

– انجمن‌های داوطلبانه حمایتی عموماً به شکل هسته‌های اولیه و یا نهال‌های جوان از درون محافل خانگی، دوستان و محافل شغلی سرچشمه می‌گیرند، درواقع آن‌ها ابتدا درون فضاها ساختاری دیگر به شکل مهمان حضور می‌یابند. بعضی از این انجمن‌ها پس از مدتی با جذب امکانات از ساختار میزبان بیرون آمده، ساختار خود را تکمیل‌تر کرده و مکان جدید می‌یابند، به‌طوری که یک - چهارم انجمن‌های مورد بررسی به این شرایط رسیده‌اند. البته برخی از انجمن‌ها هرگز قادر به ایجاد این امکانات جانبی برای خود نبوده و مدت‌ها در درون ساختار مهمان می‌مانند. انجمن‌هایی که به تدریج از نظر عملکرد، امکانات مالی و مکان مستقل می‌شوند، با جدایی از مکان میزبان متولد می‌گردند. بنابراین از نظر مکانی نیز از محل میزبان بیرون می‌آیند و پتانسیل رشد و تحول بالقوه خود را آشکار می‌کنند، در غیر این صورت به منزله یک زائده در ساختار میزبان باقی می‌مانند. ادامه این حالت یا منجر به انحلال انجمن

می‌گردد و یا سبب جذب امکانات ساختار میزبان به درون انجمن می‌شود. این حالت در انجمن‌های مورد بررسی کمتر به چشم می‌خورد، به طوری که تنها در یک مورد شاهد بودیم که بعد از فوت صاحبخانه این محل وقف امور انجمن شده بود. در بیشتر مواقع زمانی که انجمن به حدی از رشد می‌رسد که نیازمند فضای گسترده‌تر و امکانات بیشتر و گسترش ساختار می‌باشد با مقاومت‌های مدیر اولیه روبه‌رو شده و دچار ریزش اعضا شود. به همین دلیل، از میان محل‌های میزبان انجمن‌ها، فراوانی برگزاری انجمن‌ها در منازل اعضا به شکل ثابت کمترین فراوانی را دارد.

— براساس مشاهدات و مشارکت‌ها و مصاحبه‌های حاصله در این تحقیق، همدردی برای رفع نیازهای مادی نیازمندان بیشترین انگیزه شکل‌گیری انجمن‌های حمایتی است. کمترین انگیزه بهره‌وری مادی است، اما همین فراوانی کم نقش بسیار مهلکی در ناسالم کردن فضای مدیریتی کارهای داوطلبانه داشته است. به طوری که انجمن‌های منفعتی سبب ایجاد فضای بی‌اطمینانی و عدم اعتماد در میان خیرین و داوطلبان شده‌اند و جذب امکانات مادی را برای انجمن‌های مستقل و حمایتی واقعی مشکل کرده‌اند.

— انجمن‌های داوطلبانه در ابتدای شکل‌گیری اکثراً یک مدیر دارند. اما وقتی که آن‌ها از محافل خویشاوندی و خانوادگی ایجاد می‌شوند، با بیش از یک گرداننده شروع می‌کنند. این حالت در انجمن‌های نخستین و هیئت‌ی بیشتر وجود دارد، اما به تدریج که زمان می‌گذرد فردی که بیشترین انرژی را گذاشته، مدیریت سیستم را به عهده می‌گیرد و سپس انجمن را یک مدیر اداره می‌کند.

— در انجمن‌های داوطلبانه حمایتی جنس مدیران تا حدی تعیین‌کننده جنسیت انجمن می‌باشد، به طوری که در انجمن‌های با مدیر مرد، زنان بیشتر به صورت حاشیه‌ای و داوطلبانه به یاری گرفته می‌شوند. در برخی از انجمن‌ها زنان بایستی در محل دیگری به جز محل رفت و آمد آقایان و مدیران انجمن مستقر شوند. این همکاری معمولاً در ساختمان دیگری در اطراف محل اصلی و یا در زیرزمین همان ساختمان صورت می‌گیرد. در این انجمن‌ها به زنان بیشتر نقش سنجش وضعیت نیازمندان و تهیه گزارش محل زندگی مددجویان داده می‌شود. در اکثر انجمن‌هایی که مدیرعامل زن است، همه اعضای داوطلب زن بوده و صرفاً مردانی مانند همسر مدیر یا حداکثر حسابدار آن اجازه حضور در محل انجمن را دارند و فضای آن بیشتر زنانه است. البته انجمن‌های حمایتی که دارای اعضای مخلوط باشند و محل اعضا به جنسیت تفکیک نشده باشد نیز وجود دارند.

– محل اکثر انجمن‌ها در جنوب شهر می‌باشد، در حالی که مدیرها و گردانندگان در شمال شهر ساکن هستند و به محل انجمن رفت و آمد می‌کنند.

– اکثر انجمن‌های داوطلبانه حمایتی دارای نام‌های مذهبی هستند، تا به راحتی بتوانند توجه افشار مذهبی را حتی در بازار و محافل اقتصادی جلب کنند. زیرا خیرین عموماً با انگیزه مذهبی و سنتی صدقه و اعانه می‌دهند و به عناوین مذهبی پای‌بندتر هستند. نام برخی از این انجمن‌ها از نام‌های معمولی و یا بزرگان جامعه به نام‌های مذهبی تغییر یافته است. زیرا مدیران آن‌ها معتقد هستند هر چه نام مذهبی‌تر باشد، توجه مردم بیشتر جلب می‌شود.

– از نظر شغلی، مدیران عموماً در رده متوسط شغلی جامعه قرار می‌گیرند. بیشترین فراوانی مدیران در نمونه مورد بررسی در این گروه شغلی بود. این رده شغلی از مدیران می‌توانند توجه سایر افشار و مشاغل را جلب کرده و امکاناتی برای انجمن‌ها کسب کنند. البته در انجمن‌هایی که مدیران دارای مشاغل تخصصی و علمی هستند، معمولاً یک مدیر داخلی امور روزانه را انجام می‌دهد و مدیرعامل هفته‌ای یک بار یا گاهی دو هفته یک بار به انجمن سر می‌زند و مسیر اصلی را تعیین می‌کند. سن مدیران انجمن‌ها عموماً در گروه سنتی میانی است، در نمونه مورد بررسی تقریباً سه چهارم مدیران زیر ۵۴ سال داشتند، به نظر می‌رسد مردم به این رده سنی اعتماد بیشتری دارند و یا این رده فراغت بیشتری برای انجام دادن امور خیریه دارد.

– نحوه آشنایی اعضا با انجمن‌ها به اشکال مختلف می‌باشد، اما چیزی که در این بررسی میدانی و مصاحبه‌ها جلب توجه می‌کرد، جست‌وجوی زنان برای یافتن چنین انجمن‌هایی بود. به طوری که اکثر داوطلبان در انجمن‌ها را زنان تشکیل می‌دهند، این زنان اکثراً خود به پرس و جو برخاسته و انجمن را برای فعالیت انتخاب کرده‌اند و سپس به دعوت آشنایان و دوستان خود پرداخته‌اند.

– انجمن‌های داوطلبانه حمایتی فعالیت‌هایی غیر از کمک مالی صرف افراد و یا تهیه تجهیزات نیز انجام می‌دهند. در حالی که بیشتر حجم فعالیت آن‌ها را این دو فعالیت پر کرده است، بسیار مایل به انجام دادن فعالیت‌های آموزشی-مشاوره‌ای و نیز کار با جوانان هستند، اما بستر و ساختار اقتصادی در این انجمن‌ها امکانات محدودی به آن‌ها برای تغییر اهداف خود می‌دهد، و این هسته‌های مشارکت مردمی نیازمند استفاده از امکانات علمی‌تر و یا توجه مسئولان برای بر عهده گرفتن نقش‌های ضروری در جامعه و ایجاد تغییرات در خود هستند.

جمع‌بندی

ابتدا براساس هدایت مبانی نظری از میدان تحقیق اطلاعات کسب شد، در این مرحله خصایص عمده هر انجمن به تفکیک به دست آمد. سپس براساس یافته‌های گسترده حاصله، ویژگی‌های هر انجمن مشخص گردید. در این جا جمع‌بندی کلیه داده‌های مربوط به هر گونه انجمن را به صورت خلاصه ملاحظه می‌کنید:

انجمن‌های نخستین

انجمن‌های نخستین براساس این تحقیق انجمن‌هایی هستند که علاوه بر عدم تقسیم کار اقتصادی و اجتماعی و ابتدایی بودن روابط در آن‌ها (۱) دارای منشأ مذهبی و سنتی هستند و عموماً بعد از فروپاشی و اضمحلال اجزای این انجمن‌ها به دامان همین مجامع مذهبی و سنتی برمی‌گردند و جذب می‌شوند، (۲) این انجمن‌ها اکثر دارای نام‌های مذهبی بوده و یا بی‌نام هستند، (۳) رهبری این انجمن‌ها پدربزرگان و تا حدی کاریزماتیک می‌باشد، یعنی رهبران در سطح متوسطی از منزلت و حرمت عمومی قرار دارند و اعتماد پیرامون خود را جلب کرده‌اند و در برخی موارد رهبر یک فرد نیست بلکه چندین ریش‌سفید با هم انجمن را می‌چرخانند، (۴) انجمن ثبات مکانی نداشته و اکثراً در منزل اعضا به‌طور چرخشی و یا در محل‌هایی که به منظور دیگری ایجاد شده تشکیل می‌شود، مگر زمانی که مستقل گردد و این امر خود آغاز تبدیل آن‌ها به اشکال بعدی است، (۵) تعداد افراد پیرامون رهبر به اندازه نزدیکان و آشنایان او می‌باشد بنابراین تعداد اعضا حداقل است، (۶) بازدهی این انجمن‌ها پایین و محدود است، (۷) انگیزه ایجاد آن‌ها عموماً همدردی با نیازمندان در جامعه است (قاسمی، ۱۳۸۱).

انجمن‌های هیبتی

انجمن‌هایی هستند که علاوه بر ناهمزمانی تقسیم کار اقتصادی با کار اجتماعی و ابتدایی بودن تقسیم کار اجتماعی و پیشرفت تقسیم کار اقتصادی (۱) اکثر این انجمن‌ها دارای نام مذهبی هستند، (۲) از نظر منشأ از انجمن‌های نخستین قبلی ایجاد شده و یا دارای منشأ خانوادگی و همشهری و فامیلی هستند، (۳) به‌طور مشخص یک مدیر و گرداننده دارند و رهبری در آن‌ها عموماً کاریزمایی و یا پدربزرگان است، (۴) در محل‌هایی ثابت و همیشگی و عموماً متعلق به انجمن به دور هم جمع می‌شوند، (۵) به دلیل رشد تقسیم کار اجتماعی تعداد اعضای آن‌ها از نوع نخستین بیشتر است، (۶) انگیزه ایجاد آن‌ها اکثراً همدردی مادی با نیازمندان در جامعه است. همدردی معنوی و نوع دوستی عام نیز در این انجمن‌ها دیده می‌شود.

انجمن‌های توافقی

انجمن‌هایی هستند که علاوه بر ناهمزمانی تقسیم کار اقتصادی با تقسیم کار اجتماعی و ابتدایی بودن تقسیم کار اقتصادی و پیشرفت تقسیم کار اجتماعی (۱) از نظر منشأ از انجمن‌های نخستین قبلی در محافل فرهنگی و همکاران اداری ایجاد شده‌اند، (۲) اکثراً به‌طور مشخص یک مدیر یا گرداننده دارند، (۳) عموماً در منزل اعضا به‌طور ثابت قرار دارند و یا به شکل چرخشی در منزل یکی از اعضا ایجاد می‌شوند. این انجمن‌ها چون دارای ریشه مذهبی قوی نیستند، از محافل مذهبی کمتر نشئت می‌گیرند، (۴) به دلیل رشد تقسیم کار اجتماعی دارای اعضای گسترده‌تر از انجمن‌های نخستین و حتی انجمن‌های هیئتی می‌باشند، (۵) بازدهی حمایتی بالایی دارند، (۶) انگیزه ایجاد آن‌ها اکثراً همدردی معنوی و نوع‌دوستی عام با نیازمندان در جامعه است. همدردی مادی نیز در این انجمن‌ها دیده می‌شود.

انجمن‌های منفعتی

انجمن‌هایی هستند که به خاطر سودطلبی و خلأهای قانونی ایجاد شده‌اند و بالاترین سطح تقسیم کار اقتصادی را دارند، به‌علاوه برخی از ابعاد تقسیم کار اجتماعی نیز در آن‌ها بسیار پیشرفته است. به‌طوری که تفکیک فعالیت‌ها، انتخاب افراد براساس شایستگی، روابط متقابل میان مدیر و اعضا و شرکا در سطح پیشرفته است، اما سایر شاخص‌های تقسیم کار اجتماعی در آن‌ها پایین است. این انجمن‌ها (۱) یک مدیر یا گرداننده مشخص دارند، (۲) محلی دائمی و بسیار مجهز برای انجمن در اختیار دارند و دارند (۳) اعضای بسیار محدود و حداقلی داشته‌اند اما کارمند در حد مقتضی دارند، (۴) بازدهی حمایتی آن در مقام یک انجمن داوطلبانه حمایتی مبهم و یا پایین است، (۵) از بستر در حال گذار ایجاد شده است، (۶) از محافل بازار و یا بخش‌هایی از حاکمیت ریشه گرفته که قابلیت فرار از قواعد حاکم و استفاده از مزایای انجمن حمایتی برای آن‌ها وجود دارد.

انجمن‌های ترویجی

انجمن‌هایی هستند که علاوه بر انگیزه تأسیس به دلیل فشارهای جهانی و اعمال کنترل سایر انجمن‌ها، دارای تقسیم کار اقتصادی پیشرفته در بدو تأسیس‌اند. از نظر تقسیم کار اجتماعی نیز در برخی از شاخص‌ها نسبت به نوع نخستین پیشرفته‌تر هستند. این انجمن‌ها (۱) از نظر پرسنلی و مالی به مجامع دولتی و بین‌المللی ایجادکننده خود وابسته‌اند، (۲) یک مدیر یا گرداننده ویژه دارند، (۳) مکان انجمن ثابت است، (۴) اعضای آن محدود است و فرد مروج مایل به داشتن

قدرت و حفظ موقعیت خود در مجموعه است، (۵) بازدهی حمایتی انجمن مشروط به تزریق امکانات است و انجمن نمی‌تواند خودکفا و بدون اتکا به شخص خاص ادامه یابد، (۶) از بستر در حال گذار ایجاد شده است، (۷) انگیزه ایجاد این انجمن‌ها بستگی به نیت شخصی مؤسس دارد.

ما علاوه بر نوع محافل ایجادکننده و محل جلسات توانستیم شاخص‌های دیگری برای تفکیک انجمن‌ها از یکدیگر، شامل انگیزه‌های تأسیس، نوع رابطه با داوطلب‌ها و مبنای اداره امور در انجمن، را نیز به دست آوریم. کلیه شاخص‌های جدید را در جدول شماره (۷) ملاحظه می‌کنید.

جدول شماره ۷. خصایص اساسی گونه‌های انجمن‌های داوطلبانه حمایتی در ایران براساس

یافته‌های تحقیق

| نوع انجمن / خصایص | انجمن‌های نخستین | انجمن‌های هیئتی | انجمن‌های تفاهمی | انجمن‌های ترویجی | انجمن‌های منفعتی |
|--------------------------------|--|---|---|--|--|
| متشأ و محافل ایجادکننده | بازار، همکاران، خویشاوندان، قشر فرهنگی، محافل و مجامع مذهبی | بازار، خویشاوندان، محافل و مجامع مذهبی | قشر فرهنگی، همکاران و دوستان | حاکمیت مجامع بین‌المللی | متشأ متفاوت |
| انگیزه‌های تأسیس | همدردی و همدلی مادی و معنوی | همدردی و همدلی مادی | همدردی و همدلی مادی | ارتقاء موقعیت و پایگاه اجتماعی | کسب منافع مادی |
| محل جلسات | گردشی، مشترک با محافل دیگر | گردشی، ثابت | گردشی، ثابت | ثابت | ثابت |
| رابطه با داوطلب‌ها | رابطه غیرمدرن و بدون اعطای مسئولیت و بازخواست، رابطه با استمرار کم | رابطه غیرمدرن و با اعطای مسئولیت نیمه‌مستمر | رابطه مدرن، مستمر با دادن اختیار و مسئولیت به داوطلب | داوطلب ندارد | رابطه گسسته و بدون تداوم |
| مبنای اداره امور | سازماندهی حداقل گردش کار یا شخص مدیر یا منتخبانش | سازماندهی متسجم اداره توسط هیئتی از مقبولان و منتقدان | سازماندهی متسجم اداره توافقی با قراردادهای فی‌مابین؛ اساسنامه | سازماندهی متسجم، اداره به شکل شرکت تجاری | سازماندهی متسجم، اداره به شکل شرکت تجاری |

پس نه تنها براساس سطح تقسیم کار اقتصادی و اجتماعی بلکه براساس نوع محافل ایجادکننده، انگیزه‌های تأسیس و محل جلسات و رابطه با داوطلب‌ها و مبنای اداره امور نیز می‌توان به تفکیک انجمن‌ها از یکدیگر پرداخت.

ما برای دسته‌بندی، تلفیقی از نظریات اندیشمندان کلاسیک را به همراه نظریات جدید در مورد‌گذار جوامع در حال توسعه استفاده کردیم، و شرایط اجتماعی را به منزله پارامتر اصلی و تعیین‌کننده در نظر گرفتیم. ولی نتایجی چون گستردگی تعداد انجمن‌های نخستین ناشی از استقبال عمومی از این انجمن‌های کوچک با روابط رو در رو و اعتماد متقابل، در کنار بی‌اعتمادی عمومی به انجمن‌های حمایتی بزرگ، نقش گسترده بازار و حاکمیت در ایجاد انجمن‌های ترویجی و منفعتی و... نشان می‌دهد که بایستی به نقش دولت (حوزه سیاسی) و نقش منافع اقتصادی و سودطلبی (حوزه اقتصادی) در جامعه ایران نیز توجه کرد، ضرورت مطالعه دقیق‌تر اثرات این دو حوزه (سیاسی-اقتصادی) بر حوزه عمومی در این جا روشن می‌شود.

منابع

- انجمن تنظیم خانواده جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۹) بانک اطلاعاتی سازمان‌های غیردولتی و تشکل‌های مردمی ایران، تهران: مؤسسه انتشاراتی سلمان.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۶) جامعه‌شناسی سیاسی: نقش نیروی‌های اجتماعی در زندگی سیاسی، تهران: نشر نی.
- حسینی هاشم‌زاده، داوود (۱۳۶۷) بررسی سهم مؤسسات خیریه‌ای مستقل در نظام جامع تأمین اجتماعی، تهران: شرکت تعاونی مطالعات و تحقیقات راهبرد پژوهش.
- دورکیم، امیل (۱۳۶۹) تقسیم‌کار اجتماعی، ترجمه باقر پرهام، بابل: کتابسرای بابل.
- ریتزر، جورج (۱۳۷۳) نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر علمی.
- رحمانی، فریده (۱۳۷۲) توسعه پایدار از تئوری تا عمل، اطلاعات اقتصادی سیاسی، شماره ۶۹-۷۰، ص ۸۷.
- عظیمی (آرانی)، حسین (۱۳۷۳) مدارهای توسعه نیافتگی در اقتصاد ایران، تهران: نشر نی.
- عظیمی (آرانی)، حسین (۱۳۷۶) جزوه درس جامعه‌شناسی اقتصاد، رشته جامعه‌شناسی، دوره دکتری: دانشگاه آزاد، واحد علوم و تحقیقات.
- قاسمی، زهرا (۱۳۸۱) «بررسی تغییرات انجمن‌های داوطلبانه حمایتی در ایران»، پایان‌نامه دکتری جامعه‌شناسی، استاد راهنما دکتر حسن سزایی، اساتید مشاور دکتر حسین بشیریه و دکتر کاووس سید امامی، دانشگاه آزاد اسلامی.
- سریح‌القلم، محمود (۱۳۷۲) اجماع نظر بین‌المللی پیرامون توسعه یافتگی، اطلاعات اقتصادی سیاسی، شماره ۷۱-۷۲.

- کمیته امداد امام (۱۳۸۰) مؤسسات و تشکل‌های خیریه‌ای فعال در استان تهران، گردآورنده: دفتر مرکزی کمیته امداد امام خمینی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۴) *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: اورامان.
- مارشال، کاترین و گرچن. ب. راسمن (۱۳۷۷) *روش تحقیق کیفی*، ترجمه دکتر علی پارسایان و دکتر سیدمحمد اعرابی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- وزارت کشور (۱۳۷۹) «نقش و جایگاه سازمان‌های غیردولتی در عرصه فعالیت‌های ملی و بین‌المللی»، کنفرانس سازمان‌های غیردولتی، تهران: دفتر تحقیقات سیاسی وزارت کشور.
- Hall, Richard (1996) *Organization, Structure, Procces and Outcomes*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- International Encyclopedia of the social sciences* (1968) New York: Mak-Milan, vols. 15.
- Margaret, Fisk (1973) *Encyclopedia of Associations-National Organization of the USA*, vols. 1, Fredresh G. Ruffner.
- Marcus, Arruda (1995) *NGOs and the World Bank- Is It Possible to Collaborate Critically*, RiодоJaneiro: Pacs.
- Namazi, M. Baquer (2000) *Non Governmental Organization in the Islamic Republic of Iran A situation Analysis*, Tehran: UNDP.
- Union of International Association. (1993) *Year Book of International Organization* vols. 3. London.
- Westrum, Ron & Samaha, Khalil (1984) *Complex Organizations Growth, Struggle, and Change* New Jersey: Prentice-Hall.

حسن سرایی، عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبایی است. از وی کتاب‌ها و مقالات متعددی از جمله کتاب *مقدمه‌ای بر نمونه‌گیری و رگرسیون چند متغیره* به چاپ رسیده است. علایق پژوهشی وی در زمینه روش تحقیق، جمعیت و جامعه‌شناسی خانواده است.

زهرا قاسمی، عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد است، از وی تاکنون ۲ مقاله در سمینارهای داخلی و یک مقاله در سمینار خارجی ارائه شده است. علایق پژوهشی وی در زمینه‌های جامعه‌شناسی سیاسی و توسعه می‌باشد.